

SOMONIYLAR DAVRI TARIXINI RUS OLIMLARI ASARLARIDA O'RGANILISHI V. V. BARTOLD ASARLARIDA SOMONIYLAR TARIXINI YORITILISHI

Farrux Burxoniddin o'g'li Kamoliddinov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti tarix fani o'qituvchisi

farruxkamoliddinov@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Somoniylar tarixini rus tarixchi olimlar tomonidan o'rganilishi aks ettirilgan. Jumladan V.V.Bartold asarlarida Somoniylar bevosita ularning kelib chiqishi, nomlanishi va mamlakat ijtimoiy – madaniy va iqtisodiy tamoni yoritilishi tahlil qilingan. Bundan tashqari ushbu maqolada Somoniylar davri haqidagi boshqa manbalardagi ayrim ma'lumotlarni keltirilgan.

Kalit so'zlar: Movaraunnahr, Xuroson, Somoniy hukumdorlar, mamlakat boshqaruvi, mansablar, yer egaligi, "Sohib ash-shurat"

ABSTRACT

This article describes the study of the history of the Samanids by Russian historians. In particular, the works of VV Bartold directly analyze the Samanids, their origin, naming and coverage of the socio-cultural and economic aspects of the country. In addition, this article contains some information about the Somoni period from other sources.

Keywords: Movaraunnahr, Khorasan, Samanid rulers, government, positions, land ownership, "Sahib ash-Shurat"

KIRISH

Somoniylar Movaraunnahr va Xurosonda mustaqil davlat tuzish uchun avvalambor, kuchli markazlashgan hokimiyat tuzish kerakligini yaxshi tushunishgan. Bu ayniqsa Ismoil Somoniy hukmronligi davrida kunning dolzarb masalasiga aylandi. Chunki Ismoil Somoniy Movaraunnahr va Xurosonni birlashtirishga va yagona markazlashgan davlat tuzishga muvaffaq bo'ldi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar-tarixiylik, qiyosiy mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida

yoritilgan bo'lib, mazkur mavzuning tarixshunosligi unchalik boy emas. Movaraunnahr va Xurosonda IX – X asrlarda hukmronlik qilgan Somoniylar davlati tarixi mavzusiga oid tarixiy tadqiqotlarni quyidagi uchta guruh: sovet davri, mustaqillik yillari hamda xorijiy tadqiqotlarga bo'lish mumkin. Sovet hokimiyati yillarida tarixchilar tomonidan yaratilgan ayrim tadqiqotlarda ham Somoniylar davlati tarixi va aholisi haqidagi fikrlar ma'lum ma'noda o'z aksini topgan.

MUHOKAMALAR

Endi bu davlatni idora qilish lozim edi. Shuning uchun Ismoil bir qancha islohotlar o'tkazdi. Mana shunday islohotlardan biri davlatni boshqarish ma'muriyatini joriy qilish bo'ldi. Bu islohotga binoan davlatni idora qilish saroyi (dargoh) va 10 ta devon (harbiy -fuqaro mahkamalari) tashkil etildi[1]. Ismoil Somoniy davlatning majmuini tashkil etishda Sosoniylar Eron va Arab xalifaligida qabul qilingan tajribalardan foydalandi va uni zamon talabiga qarab mukammallashtirdi.

Hokimiyatning eng yuqori pog'onasida somoniylar turib, ular amir unvoni bilan davlatni idora qilganlar. Davlat majmuini mustahkamlashda, Nasr II Somoniyning ma'rifatli vazirlari Abuabdullo Muhammad Jayhoni va Abufazl Muhammad Balamiylarning xizmatlar katta bo'lgan[2]. Umuman, Somoniylar hukmdorligi davrida vazirlik mansabiga asosan shu ikki sulola vakillari tayinlangan. Davlat majmuini dargoh va devonlarga bo'linishi ma'lum darajada rasmiy bo'lgan. Chunki saroyning nufuzli kishilari ko'p xollarda devonlarning ishlariga aralashib turganlar. Saroyda siyosiy hokimiyat "Sohibi xoras" qo'li ostida bo'lgan. Sohibi Xoras Amirning farmonlari bajarilishini nazorat qilgan. Saroyda Sharbatdorlar, Dasturxonchilar, Tashtadorlar, Otboqarlar, xo'jalik beklari kabi turli xizmatchilar bo'lgan. Saroydagi hamma xo'jalik ishlarini "vakil" boshqargan. Vakil saroydagi e'tiborli kishilardan biri hisoblangan. Narshaxiyning yozishicha, Nasr II Somoniy hukmronligi davrida o'n devonga Buxoro registonida o'nta maxsus bino qurilgan[3].

Devonlar orasida vazir yoki "xo'ja buzurg" devoni alohida o'rin tutgan. Bu devonga boshqa hamma devonlar bo'ysungan. U hamma ma'muriy, siyosiy va xo'jalik mahkamalarini nazorat qilgan.

Davlatni idora etishda "mustaufiy devon" ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu devon davlatning butun moliya ishlarini boshqargan va nazorat qilgan. Devon xazinador tomonidan boshqarilgan.

"Devon Amir-al-mulk" yoki "al-rasayi" davlat ahamiyatiga molik bo'lgan rasmiy hujjatlarni tuzish bilan shug'ullangan.

Bundan tashqari bu devon chet davlatlar bilan bo‘ladigan munosabatlarni ham boshqargan.

“Sohib ash-shurat” devoni davlatning butun harbiy ishlarini, shu jumladan amirning shaxsiy qo‘shinini boshqargan. “Sohib ash-shurat”ning maxsus yordamchisi-Aris bo‘lgan. U mahkama va uning boshlig‘i amir qo‘shini xazinasini bilan shug‘ullangan. Qo‘shimcha bir yilda to‘rt marta maosh to‘lagan. Davlatni idora etishda “sohib al-borid” devonining ahamiyati ham juda katta bo‘lgan. Bu devon davlat ahamiyatiga molik bo‘lgan hujjatlarni va xabarlarini yetkazish bilan shug‘ullangan. Devonning hamma shahar va viloyatlarda mahalliy mahkamalari bo‘lgan.

“Muxtasiba” devoni bozorlarni, sotuvchilarni, qadoqboshlarning og‘irligi, bozordagi mollarning narxini, sifatini nazorat qilgan.

Davlat xazinasining daromadlarini va xarajatlarini “mushrif” devoni nazorat qilgan. Bundan tashqari “qozi az-ziya” va “vaqf” devonlari bo‘lgan. “Qozi az ziya” devoni davlat yerlarini, “vaqf” devoni hadya etilgan yerlarni va musulmon ruhoniylarining boshqa mol-mulklarini nazorat qilishgan.

Devonlarning aytarli hammasini viloyatlarda boshqarmalari bo‘lgan. Devonlarning viloyatlardagi boshqarmalari bir tomondan o‘z devonlariga, ikkinchi tomondan viloyat hokimiga bo‘ysunishgan. Bundan faqat “Sohib al-borid” devonining amaldorlari mustasno bo‘lgan[4].

Viloyat va tumanlar amir tomonidan tayinlangan hokimlar tomonidan idora qilingan. Odatda bunday lavozimga mahalliy boy zodagonlar tavsiya etilgan. Somoniylar davlatida musulmon ruhoniylarning ta’siri nihoyatda kuchli bo‘lgan. Ular markaziy hokimiyat ishlarida ham faol ishtirok etganlar. Somoniylar davlatining diniy hayotida hanifiylar mazhabligiga mansub ruhoniylar hamma diniy lavozimlarni o‘z qo‘llariga olishgan. Ruhoniylarning boshlig‘i “ustod”, keyinchalik “Shayx ul-islom” deb atalgan. “Ustod” dan so‘ng o‘z lavozimi bo‘yicha ruhoniylar orasida “xatib” turgan. U jome’ masjidlarida juma namozida xutba o‘qish huquqiga ega bo‘lgan. Bu davrda Buxoro Sharqdagi islom olamining eng nufuzli markazlaridan biriga aylanadi. Movarounnahrda dastlabki madrasalarning bu yerda barpo etilishi ham bejiz emas.

Mulki sultoniy - shaxsan amirga tegishli yer-suv, tegirmon, do‘konlar. Bu mulkni qishloq chorikorlari ijaraga olganlar. Yana yer egaligining toma (umrbod berilgan yer), iqto (merosiy) turlari bo‘lgan.

Xususiy shaxslarga tegishli mulk: hukmdor tabaqa xonadoni, dehqon-zodagonlarga, sayyidlar, sipohsolor, badavlat

savdogarlarga tegishli mulklar hisoblangan. Shartli yer egaligi ham bo'lgan.

Vaqf mulklari: diniy muassasalar va madrasalarga tegishli mulk. Bu mulkni muassasa mutavallisi boshqargan.

Jamoa mulki: yaylov, tog' yonbag'irlaridagi lalmi yerlar.

Xiroj hajmi shariat va davlat qonunlari asosida belgilangan. Somoniylarning birgina Buxoro va Karmana viloyatlari xirojidan tushgan daromadi 116866 dirxamni tashkil qilgan[5].

Somoniylar davrida yerlar qaytadan taqsim qilindi. Yer egalarning yangi guruhi tashkil topdi. Ularning ko'pi sipohiylerden chiqqan edi. Masalan, Alpteginning Xurosonda va Movarounnahrda 500 qishlog'i bo'lib, biror shahar yo'q ediki, unda uning qasri yo bog'i, yoxud karvonsaroyi bo'lmasa. Uning tasarrufida minglab otlar va chorva mollari bo'lgan.

NATIJALAR

Somoniylar davrida qudratli markazlashgan davlatning vujudga kelishi natijasida Movarounnahr va Xurosonda ma'lum barqarorlik qaror topdi. Bu holat mamlakat iqtisodiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo tez sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Movarounnahr va Xuroson bu vaqtda Sharqning iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan o'lkalaridan hisoblangan. Tarixchilar va geograflar bu borada juda yaxshi ta'riflar yozib qoldirganlar. Ular, bu yerlar juda serhosil, tabiiy boyliklarga boy, unda ko'plab qishloq va shaharlar borligini, aholi uchun kerakli hamma narsalar mavjudligini zo'r ehtiros bilan bitganlar.

Xuroson va ayniqsa, Movarounnahr dehqonchilik o'lkalari qatoriga kirgan. Bu yerlarda dehqonchilik asosan sun'iy sug'orishga asoslangan. Ko'plab soy va daryolardan chiqarilgan katta-kichik kanallar mavjud bo'lgan. Buxoro vohasida Shopurkon, Shohrud, Karmana, Poykand, Samarqand vohasida Barj (Darg'om), Barmish, Buzmadisoy, Ishtixon kabi kanallar shahar va qishloqlarni suv bilan ta'minlagan. Bundan tashqari bunday kanallar Xorazm, Qashqadaryo, Farg'ona va Shoshda ham bo'lgan. Manbalarga qaraganda Shosh aholisi xalifa Mutasimga (833-842) murojaat qilib vohada suv yetishmasligi tufayli kanal qurilishiga yordam so'ragan. Sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikdan tashqari lalmikor dehqonchilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Tarixchi Abu Mansur as-Saolobiyning Somoniylar Buxorosiga bergan ta'rifi butun O'rta Osiyo davlatlarining IX-XIII asrlardagi ahvoliga tegishlidir: "...shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining

yulduzlari porlagan hamda o‘z davrining fozillari yig‘ilgan (joy) edi”. O‘rta Osiyo hukmdorlari ilm ahli bilan yaqinlashdilar. Mamlakatni boshqarishda ularning bilimi va maslahatlaridan foydalandilar. Hukmdorlarning aksariyati bu davrda o‘z saroylarida olim, shoir va usta san‘atkorlar, turli sohalar bo‘yicha qimmatbaho kitoblarni to‘plashga odatlandilar. Saroyga jalb etilgan olim va shoirlar, kutubxonalaridagi nodir qo‘lyozma asarlar bilan mag‘rurlanardilar.

Damashq, Qohira, Bag‘dod, Kufa, Basra va boshqa katta shaharlarda O‘rta Osiyodan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shgan avlod-ajdodlarimiz bu davrga kelib ko‘paya bordi. Bag‘dod shahri Sharqning ilm-fan markazi sifatida olamga tanildi, chunki IX asrda bu yerda “Bayt ul-hikma”- (“Donishmandlar uyi”) Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Bunga monand holda X asr oxirlarida Xorazmda ham xalifa Ma‘mun davrida (995-997-y.) “Donishmandlar uyi”- “Bayt ul-Hikma”- “Ma‘mun akademiyasi” (Xorazm akademiyasi) tashkil topdi. Bu ikki ilm o‘chog‘larida Sharqning mashhur va ma‘lum olimu-allomalari tahsil ko‘rganlar. Ular orasida Ahmad Farg‘oniy, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqa buyuk allomalarning nomlari bor.

Buxoroda qurilgan Ismoil Somoniy qabri ustiga pishiq g‘isht bilan qurilgan go‘zal maqbara. Bu bino to‘rtburchak shaklida bo‘lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. To‘rtburchakdan nayzali ravotlar yordami bilan sakkiz qirrali shaklga o‘tilgan. Shu bilan birga bu bino to‘rt fasadlidir.

XULOSALAR

Somoniylar hukmronligi davrini tarixiy adabiyotlarda yoritilishi mavzusini o‘zi dolzarb. Ya‘ni bu mavzuni tadbiq etishda birgina Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asari kamli qiladi albatta. Bu mavzuni ochishda albatta yevropalik tarixchilar qanaqa fikr bildirgan, ular Somoniylar davrini qay darajada ochib bera olganlar degan savolga ham to‘xtalib o‘tish kurs ishining dolzarbligini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan yirik markazlashgan davlat poytaxti Buxoro shahri bo‘lgan Somoniylar davlati X asrning birinchi yarmi bu davlatning gullagan davridir. Somoniylarning oilaviy nisbasi, ya‘ni nomi ularning ajdodi bo‘lmish Somonxudot ismi bilan bog‘liq. Somonxudotning kelib chiqishi haqida turli xil ma‘lumot va fikrlar mavjud. Abu Bakr Narshaxiy (X asr) va Xamza Isfahoniy (X asr) keltirilgan ma‘lumotlarga qaraganda, Somonxudot Balx viloyatidagi Somon qishlog‘idan, al-Muqaddasiy (X asr) ma‘lumotiga ko‘ra esa, u Samarqand viloyatidagi Somon nomli

qishloqdan bo'lgan. "Sa'diya" nomli asarda (XVII asr) keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, uning asl ismi Arquq bo'lib, u Farg'onadan Termizga ko'chib kelgan va u yerda Somon nomli qishloqqa asos slogan. O'rta asrlarda Buxoro, Farg'ona, Toxariston, Xuttalon va boshqa viloyatlarda ham Somon nomli qishloqlar bo'lganligi qayd etilgan. Bu ma'lumotlar "Somon" toponimi yerlarida ham keng tarqalgan joy nomi bo'lganligidan dalolat beradi.

REFERENCES

1. В.В.БАРТОЛЬД - СОЧИНЕНИЯ.Т.2.Ч.1. «Восточной литературь. 1963.Москва. 118ст
2. Камалиддинов Ш.С. Историческая география. С. 116 – 117.
3. Имеются данные, что родина Бахрама Чубина находилась в Мавераннахре (см.: Мухторов А. Сомониён. С. 38), а родиной Саманидов была Усрушана. См.: Мухторов А. Порча. С. 163.
4. Для этого имени допускается также чтение Шадил. См.: Мухтаров А. Сомониён. С. 285.
5. В арабском предисловии Бал ами к персидскому переводу сочинения ат-Табари. См.: Абу-л-Фазл ал-Бал ами. Т. 1. С. 11.
6. Farrux Kamoliddinov (2021). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI ADABIY MUHIT VA TASVIRIY SAN'ATNING BA'ZI JHATLARI TARIXIY MANBALARDA. Academic research in educational sciences, 2 (9), 786-793.
7. Вольный А. Женский труд в промышленности // Чачваны горят. -М., -Т., 1931.
8. Махаматjonovich, N. O., & Burxoniddin o'g'li, K. F. (2022). Legal Education Is the Basis for the Development of Society. Journal of Ethics and Diversity in International Communication, 2(2), 5-8.
9. Valijonoivna Q.M., & Burxoniddin o'g'li, K. F. (2022). SOBIQ SOVET ITTIFOQI DAVRIDA TURKISTON HUDUDIDA AMALGA OSHIRILGAN "HUJUM" HARAКATI TAVSILOTLARI VA UNING OQIBATLARI. Innovative Developments and Research in Education, 3(2), 172-178